

Я.В. ГАНІТКЕВИЧ (Львів)

ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЩОЇ МЕДИЧНОЇ ШКОЛИ (МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ В ОКУПОВАНОМУ ГІТЛЕРІВЦЯМИ КИЄВІ У 1941-1943 рр.)

В статті наводиться коротка історія праці Київського медичного інституту в період окупації (1941–1943 рр.). Показано, як в умовах жорстокого окупаційного режиму групою вчених-медиків було здійснено спробу налагодити медичне життя в Києві та деяких інших містах.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: історія медицини, окупація, лікар.

Українська історіографія переглядає та об'єктивно висвітлює питання, які раніше розглядалися або з позицій російського царизму і великодержавного шовінізму, або з позицій комуністичної ідеології. До таких питань можемо віднести історію Київського медичного інституту (КМІ) в роки Великої Вітчизняної (або в ширшому плані Другої світової) війни.

Дослідження архівних матеріалів, колишніх спецфондів, діаспорної літератури, преси того часу свідчить про те, що в окупованому гітлерівцями Києві викладачам і професорам КМІ, які з різних причин залишилися в столиці, вдалося частково на деякий час відновити роботу кафедр і клінік КМІ, що дало можливість готувати лікарів з корінного населення та сприяло збереженню бази інституту. Слід зазначити, що це відбулося при різко ворожому ставленні німецьких окупантів до вищої освіти на українській землі.

В даній праці зроблена спроба описати становлення і діяльність Київського медичного інституту окупаційного періоду, об'єктивно оцінити події того часу, висвітлити коротко характер тодішнього суспільно-політичного життя, діяльність українських організацій і закладів на окупованій території.

Відхід з України радянських військ і тимчасова окупація гітлерівцями України насамперед означали для населення припинення мирного життя, певного стабільного рівня життя, яке давала радянська влада, труднощі воєнного часу, панування ворожої німецької адміністрації. Це також були жорстокі репресії щодо євреїв, що пізніше дістали назву голокосту. Але вони також означали припинення жорстоких безпрецедентних репресій і терору щодо свого наро-

ду органів НКВД і КДБ, ще не стерлися в пам'яті людей насильна колективізація із депортацією в Сибір заможних селян, жахливі картини голодомору 1932-1933 рр., «розстріляне відродження», репресії 1937 р., переслідування тоталітарним комуністичним режимом будь-яких національних проявів як «буржуазного націоналізму», боязнь доносів «сексотів» – секретних співробітників органів безпеки, які мали бути в кожному колективі, в кожній групі населення, постійне відчуття страху перед «чорним ворогом». Постійно тривали пошуки «ворогів народу». За неповними даними, тільки протягом 1937-1938 рр. в УРСР було арештовано понад чверть мільйона осіб, з них засуджено до розстрілу 122 237 осіб! [1]. Було репресовано і реабілітовано щонайменше 829 лікарів і науковців-медиків, з них розстріляно понад 120 осіб.

Тому не дивно, що багато українців і росіян залишалися на окупованій території, сподіваючись, що нова влада буде менш жорстокою, більш людяною, адже німців вважали однією з найбільш культурних націй Європи. Тільки згодом вони переконалися, що гітлерівський режим вмів бути не менш жорстоким за більшовицький, а гестапо діяло не менш озвіріло, ніж КДБ.

У липні 1941 р., коли гітлерівці прямували на Київ, почалася евакуація КМІ, викладачів, студентів, деякого обладнання. Колективи 1-ого та 2-ого Київських медичних інститутів об'єднали з Вінницьким, Дніпропетровським, Одеським та іншими медичними інститутами і евакуювали спочатку до Харкова, там опинилися біля 1200 студентів. Опісля переїхали в Челябінськ і почали підготовку лікарів для фронту. В жовтні 1941 р. 242 студенти приступили до занять за скороченою програмою. Цей період досить повно відображений в історії КМІ -нинішнього Національного медичного університету імені О. О. Богомольця

[2]. Водночас значна частина викладачів і студентів залишилися в окупованому Києві.

Щоб викрити збережені у значній мірі досі штампи компартійної пропаганди про «ворогів народу що співробітничали з окупантом», потрібно всебічно оцінити події того часу, об'єктивно з'ясувати суспільно-політичну ситуацію на окупованій території. Поки формувалася німецька окупаційна влада, на українських землях почалося відновлення національного життя. Значним поштовхом для цього було проголошення українськими націоналістами 30 червня 1941 року у Львові створення Української Держави на Західних українських землях та формування Українського Державного Правління на чолі з Ярославом Стецьком. Скеровані (всупереч волі окупантів) на Схід похідні групи ОУН, завданням яких була розбудова політичного і культурного українського життя, дали населенню сподівання на відновлення в якійсь формі української державності.

В населених пунктах налагоджували місцеве самоврядування, створювали сільські, міські та окружні управи, відновлювали діяльність організацій, які були ліквідовані більшовиками після захоплення влади в Україні, – «Просвіти», «Союзу Українок», різних кооперативів. Створювалися молочарські союзи, хліборобські спілки, відновили роботу цукроварні, ґуральні (спиртзаводи), цегельні, млини. Запрацювали банки, суди, поліклініки, шпиталі, була організована пожежна охорона. Відкривалися українські школи і гімназії, ліцеї та семінарії. Вулицям надавали українські назви, імена невинних комуністичних вождів замінили іменами Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Івана Мазепи, Михайла Грушевського та інших видатних українців. Після двох десятиліть переслідувань знову замайоріли синьо-жовті українські стяги, з'явилися зображення українського герба тризуба. На Волині створено «Українську раду довір'я», до якої увійшли представники всіх політичних течій того часу, громадські і релігійні діячі, працівники освіти і культури; Рада почала займатися упорядкуванням шкільних, юридичних і церковних справ.

Почали діяти українські видавництва, виходили українські газети і журнали. У Рівному Улас Самчук, повернувшись із еміграції, почав видавати газету «Волинь», у Вінниці виходила газета «Вінницькі вісті», у Січеславі (Дніпропетровську) – «Вільна Україна», в Донецьку – «Донецькі новини» і т.п. Відчинили двері українські театри. За словами У.Самчука: «Україна вийшла з свого підземелля, як фенікс з попелу, і запопадливо почала діяти».

У Києві створено українську адміністрацію, урухомлено трамваї, електростанцію, водогін, телефонну мережу. Почало розвиватися культур-

не життя, почала виходити газета «Українське слово» за редакцією Івана Рогача [3]. Відділ культури та освіти Київської міської управи очолив відомий скульптор Іван Кавалерідзе. Утворилася вільна Спілка українських письменників, яку очолила Олена Теліга, відкрився Літературний клуб. Відновилися виступи Національної капели «Думка» (в неповному складі) під орудою Городовенка. Відроджувалося церковно-релігійне життя, відновлювалися і відчинялися замкнені і зруйновані більшовиками церкви, монастирі. У неділю 15 березня 1942 року в Андріївському соборі відбулося перше Архиєрейське богослужіння відновленої Української православної автокефальної церкви. У квітні на свято Воскресіння Христового (Пасхи) відкрито Володимирський собор, в якому більшовики були влаштували склад-сховище.

Здавалося, що настав новий період українського відродження після десятиліть комуністичного терору, коли зі звіриною ненавистю чужинці та свої яничари знищували все, що мало українські національні ознаки, коли сталінський тоталітарний режим майже повністю ліквідував патріотично настроєну інтелігенцію.

Необхідно відзначити, що усі ці події та факти комуністична пропаганда замовчувала повністю або подавала окремі вихоплені дані в перекрученому вигляді. Тому цей бік життя на окупованій території практично зовсім невідомий радянським громадянам, продовжує бути незнаним для більшості жителів незалежної України.

Захопивши 19 вересня 1941 р. Київ, німецько-фашистські окупанти зразу ж заборонили будь-кому непокликаному входити до міста. Проте в Києві, всупереч розпорядженням окупантів, вже діяли похідні групи ОУН, організовували громадське, господарське, політичне, мистецьке життя. Вже 5 жовтня 1941 р. намісник Голови проводу українських націоналістів (ПУН'у) Олег Ольжич (Кандиба), уродженець Житомира, археолог, поет і політичний діяч, нелегально повернувшись з еміграції, зібрав у Києві на Подолі перші збори Української національної ради (УНРади). Головою обрано ректора Київського політехнічного інституту проф. Миколу Величківського; членами її (біля 130 чоловік) стали гетьманці, республіканці, оунівці, безпартійні, в ній були представлені всі верстви і професії, а також національні меншини, зокрема росіяни. До УНРади увійшли генерал М.Омелянович-Павленко, проф. Кость Мацієвич, інженер Осип Войдуник, сестра Лесі Українки Ізідора Косач-Борисова, Олена Теліга, Улас Самчук та ін. В прийнятій декларації говорилося: «Нав'язуючи до традицій визвольних змагань і державного будівництва під проводом сл.п. Симона Петлюри покликано до життя Українську національну раду в Києві для порядкування

життям українського народу”. Рада відновлювала структури національного життя, випускала заклики до населення, висилала меморандуми до закордонних посольств, виступала із заявами і протестами. Вона за задумом організаторів мала стати попередником Українського парламенту.

Почалось відновлення діяльності медичних закладів, лікарень і поліклінік. Створено Товариство друзів швидкої медичної допомоги. Налагоджено роботу клінічних науково-дослідних закладів, зокрема Київського туберкульозного інституту, який очолив проф. Василь Плющ; Київського рентгенологічного інституту (директор – доц. Бобрецька), Ортопедичного інституту; згодом відкрито Київський інститут клінічної хірургії. Організовано Українську лікарську палату, до її управи входив професор-фтизіатр В.Плющ. В листопаді 1941 р. відновлено роботу 1-ої Київської фельдшерсько-акушерської школи на вул. Великій Дорогожицькій, 50 (цікаво, чи цей період діяльності школи вже повернутий до її історії?).

Зрозуміло, що на такій хвилі національного піднесення українські вчені-медики, викладачі та студенти, які з різних причин залишилися в місті, поставили завдання відкрити медичний інститут. Почалися клопотання перед окупаційною владою щоб отримати дозвіл продовжувати підготовку студентів-медиків та готувати лікарів для цивільного населення. Окупанти дотримувались думки, що вища освіта поневоленим слов'янським народам не потрібна. Відомі слова Гітлера, який прямо сказав, що не може бути мови про відкриття в Києві університету для українців. Рейхскомісар Кох закрив усі вищі навчальні заклади на окупованих землях України.

Ініціативу відновлення діяльності інституту відважно взяли на себе проф. Б. Кучеренко (завідувач кафедри патологічної анатомії КМІ) та хірург-доцент О. Лазуренко. Брак лікарів для населення, загроза розповсюдження епідемічних хвороб примусили окупантів погодитися на відкриття медичного інституту. Завдяки величезній енергії та наполегливості ініціаторів проведено надзвичайно складну організаційну роботу. Приміщення кафедр і аудиторій приведено до робочого стану, налагоджено тепло- і водопостачання, зібрано обладнання, наочне приладдя. Розшукано викладачів і професорів інституту, студентів, які залишилися в місті та на окупованій території.

Директором нововідкритого медичного інституту влада затвердила хірурга О. Лазуренка, його заступником став проф. Б. Кучеренко (літ.), завідувачем навчальної частини став проф. М. Венцківський. До викладання в інституті золосилися професори О. Богаєвський, Ф. Богатирчук, А. Зюков, О. Івакін, Г. Іваницький, А. Левицький, М. Нецадименко, П. Селецький, С. Томілін,

П. Шидловський, доцент М. Вовкочой та ін. В числі викладачів були: Микола Вашетко – професор-патофізіолог (усунутий в 1931 р. з роботи на кафедрі), Сергій Богданович – доцент-дермато-венеролог, Леонід Гіренко – доцент-отоларинголог, Данило Воронцов – професор-фізіолог, Костянтин Добровольський – професор-гігієніст, Юрій Крамаренко – професор-хірург, Анна Мар'яшева – доцент-мікробіолог, Борис Падалка – професор-інфекціоніст, Сергій Ручківський – професор-епідеміолог, Іван Студзінський – професор топографічної анатомії, Григорій Шкавера – професор-фармаколог та ін.

Спеціалізовані клініки і відділи очолювали професори М. Венцківський (акушерство і гінекологія), І. Студзінський (хірургія), І. Базилевич (терапія), Ф. Богатирчук (рентгенологія), А. Зюков (інфекційні хвороби), В. Селецький (неврологія), Б. Шершевський, В. Солнцев, С. Томілін та ін.

Створено наукову раду інституту та спочатку підготовлено відкриття одного лікувального факультету. Медична наукова рада інституту переглянула навчальні програми, виключила з них усі компартійні марксистські псевдонауки, які ніде в світі в медичних університетах не викладалися. При організації навчальної роботи і складенні нових навчальних програм наближено їх до програм Берлінського університету імені Гумбольдта, одного із найкращих в Європі.

Проф. Б. Кучеренко очолив кафедру патологічної анатомії, організував патологоанатомічну службу, як заступник директора забезпечував оперативне управління справами медичного інституту. Разом з директором проф. О. Лазуренком вони намагалися створити українську національну медичну школу європейського зразка, не дуже рахуючись з думкою окупаційної влади. Незабаром за це їх чекала жорстока розправа. Але тимчасом медичний інститут, організований і керований ними, жив і працював, готував українських лікарів для цивільного населення України. Усі вони розглядали свою діяльність як потрібну, корисну для свого народу, а не спрямовану на прислугування окупаційній владі, як це представляла компартійна пропаганда. (Невідомо поки що, чи були керівники Київського медичного інституту членами переслідуваної гітлерівцями УНРади).

У жовтні 1941 року вдалося почати навчання на 4-му та 5-му курсах лікувального факультету цього Київського медичного інституту окупаційного періоду. На початку 1942 р. в інституті вже навчалось 556 студентів: на 2-му курсі – 158, на 3-му – 177, на 4-му – 130, на 5-му – 91 чоловік [4; 5]. Навчання було платним – 30 крб на рік.

28 січня 1942 р. було оголошено набір на 1-й курс інституту, не лише на діючий лікувальний факультет, але й на заново відкриті стоматоло-

гічний та фармацевтичний факультети. Зарахування провадила приймальна комісія, очолювана директором інституту проф. О. Лазуренком. Вступники склали іспити з хімії, фізики, математики, української, російської та іноземної мов (в обсязі програм середньої школи). Іспити почалися 1-го лютого. Серед вступників було багато дітей, батьки яких були арештовані, розстріляні, вивезені до Сибіру, стали жертвами більшовицького терору.

Різко змінився національний склад студентів, особливо 1-го курсу. Серед студентів, як і серед викладачів, переважали представники корінного українського населення, всюди звучала українська мова, використовувалася українська символіка – синьо-жовтий прапор і герб тризуб.

Не можна не відзначити великі відмінності складу викладачів Київського медінституту періоду більшовицької влади і Інституту окупаційного періоду. Перед початком війни з гітлерівською Німеччиною компартійні органи не залишили в Київському медичному інституті жодного із колишніх професорів медичного факультету Українського університету УНР – вони були арештовані, розстріляні, або звільнені з інституту! Із професорів “української лектури” залишилися в інституті лише М. Нещадименко, А. Левитський і О. Тижненко та учень проф. Іваницького – проф. І. Студзинський; решту – 42 кафедри – передали переважно інонаціональним науковцям, які приїхали з Росії або інших республік, зразу ж перевели викладання з української мови на російську (звичайно, не питаючи згоди студентів). Серед нечисленних професорів і доцентів, представників корінного населення, залишилися переважно лише ті, яким під впливом комуністичного «виховання» стали байдужими розвиток української культури, збереження мови, доля українського народу як нації,

В Київському медичному інституті, організованому в окупованому гітлерівцями Києві, основну частину викладачів становили українські вчені, прихильники української мови і культури, які в цей важкий і небезпечний час скористалися можливістю викладати мовою корінного народу, правдиво і незаідеологізовано висвітлювати фахові питання, не озираючись на партійних керівників та всюдисущих енкаведистів і їхніх секретних співробітників.

Таким чином, правомірно розглядати цей короткий період існування Київського медичного інституту окупаційного періоду як спробу українських вчених (серед них були і росіяни, наприклад Данило Воронцов, які ставилися із прихильністю до українського питання) в складних умовах воєнного часу відновити українську вищу медичну школу, створення якої започаткували деякі з них (М. Вашетко, М. Нещадименко),

їхні вчителі і попередники в УНР у 1918 р., та яка в кінці 20-х та у 30-х роках була розгромлена комуністичним режимом.

Тут варто додати, що до заслуг українських медиків, які, ризикуючи життям, залишилися з більшою частиною свого народу у важкі роки німецько-фашистської окупації, належить також відновлення підготовки лікарів для цивільного населення неевакуйованою частиною Вінницького медичного інституту (14 лютого 1942 р. почалися заняття на 5-му курсі), медичного факультету Дніпропетровського університету, Львівського медичного інституту (пізніше Природничо-медичних фахових курсів); при Харківському університеті Рада деканів відкрила для місцевого населення курси фармацевтів і фельдшерів.

Однак окупаційна влада недовго мирилася із спробами налагодити українське політичне, культурне й освітнє життя. Наказом із Берліна 27 листопада 1941 р. діяльність УНРади було заборонено, всі її установи розігнано, причетних заарештовано. Ще раніше розпущено і арештовано членів українського уряду Я. Отецька у Львові.

Представники властей заявили відкрито, що на Україні ворогом номер один є український націоналізм. За висловлюванням Уласа Самчука, “...німці прийшли до переконання, що московські власті так спрепарували Україну, так знечулили її до кожного поневолення, так знейтралізували в національному відношенні, що це якраз відповідає їх власній політиці, і допускати на Схід українські ідеї національного відродження не в їх інтересах” [6]. Мабуть, ця думка У. Самчука не втратила свого значення до сьогодні, добре було б, як би її враховували наші нинішні політики.

12 грудня 1941 р. гестапо заарештувало і згодом замордувало членів редакції газети “Українське слово”, натомість дозволили видавати колаборантське “Нове українське слово”. 9 лютого 1942 р. були заарештовані Олена Теліга, Михайло Теліга, Іван Ірлявський, професор Гупало та інші; невдовзі їх розстріляли в Бабиному Яру. Письменник Леонід Череватенко так описує [7] ці події: “Кінець зими 1942 р. був справжнім пеклом на українському Сході. Люди падали майже кожного дня. На вулицях Києва і інших міст німці розвішували шибениці з людьми, що для пострахи висіли кілька днів.... Озвірілі німці не милують нікого. Катують усіх, і тільки ті мають маленьку шансу вирватися, кому не поломано костей або хто ще міг ходити. Всі інші гинуть. Підозрілий чи ні, одних – стріляють, других прямо затовкують, ще інших – вивозять автом – газовою камерою. Більшовицькі агенти, які втиснулися в агенти гестапо, пляново і консеквентно допомагають німецькими руками винищувати українських патріотів. Вже немає нікого, хто не бачив би і не розумів би німецького намагання мо-

рально спаралізувати населення України і фізично як найбільше винищити.... У цій війні і з цієї війни українська сторона мусить вийти з позиціями, які будуть очевидною проекцією на дальший черговий етап. Цим може бути тільки категорична ставка на беззастережну свободу і суверенність усіх народів на землі. Антилюдяність обидвох систем, комуністичної і гітлерівської, їхнє заперечення одиниці і людської гідності як фундаментальної непорушної вартості, поставили перед нами самозрозумілу вимогу протиставлятися тому активно і сформулювати свою поставу виразно і якнайрішучіше. Гасло “Свобода народам, гідність людині”, висунуте О.Ольжичем, підтверджене як офіційне мотто...”

23 лютого 1943 року в Крем'янці на Тернопільщині гестапівці розстріляли в числі 12 осіб двох лікарів – Ганну і Петра Рошинських, активних організаторів українського громадського життя, українських патріотів. У березні 1944 р. гітлерівці розстріляли лікаря Ігора Воевідку разом з дружиною і сином. У гітлерівських концтаборах утримувалися, зокрема, українці-лікарі Омелян Волинець, Тома Лапичак, Ростислав Сочинський, Нестор Процик, Роман Ковальський, Мирослав Куник, М.Григорчук та інші.

Навесні 1942 р. (березень – початок квітня) гестапо заарештувало керівників медичного інституту професорів Б. Кучеренка і О. Лазуренка. Які звинувачення їм пред'являли невідомо, зрозуміло, що це не була «співпраця з фашистами», як подавала комуністична пропаганда. Всі спроби врятувати арештованих не вдалися. За однією версією їх помістили в Сирецький концтраційний табір та розстріляли в Бабиному Яру, за другою – розстріляли німецькі окупанти перед відходом з Києва.

Як комуністичні вожді, так і фашистські диктатори, знищували патріотів поневолених народів, розумних талановитих людей, непересічних особистостей, від яких годі було сподіватися достатньої вірнопідданості та сліпого послуху. За словами В. Плюща, “... в особі Б.Кучеренка Україна втратила не лише видатного вченого, але й великого українського патріота” [8].

Могили професорів Б. Кучеренка і О. Лазуренка невідомі, так як невідомі могили замордованих енкаведистами професорів Київського медичного інституту В. Підгаєцького, О. Пучківського, В. Удовенка, дружини Людмили і доньки Вероніки професора О.Черняхівського, тисяч і тисяч жертв гітлерівського і комуністичного терору.

Терор німецько-фашистських окупантів викликав загальне обурення народу, привів до збройного опору, формування партизанських відділів «Поліської січі», очолюваної Тарасом Бульбою, а пізніше – Української повстанської

армії, яка обороняла цивільне населення від німецьких каральних загонів.

Проте ще до кінця року інститут продовжував працювати, і навіть розширюватися. В квітні 1942 р. директором інституту окупаційна влада призначила якогось Р. Скуренка; чи ніхто із професорів інституту не погодився заступити на місце арештованих колег, чи фашисти їм не довіряли – невідомо.

У квітні 1942 р., незважаючи на важкі умови окупаційного режиму, співробітники медичного інституту і медична громадськість окупованого Києва відзначили 70-річчя та 45-річчя наукової діяльності відомого київського професора Антона Каковського, неординарного українського вченого, фармаколога, винахідника, фітотерапевта і гомеопата, який піддавався репресіям ГПУ-НКВД, переважно замовчувався в УРСР. Незважаючи на вік він готував підручник для лікарів «Профілактика захворювання на рак шлунку», закінчував монографію «Критика лікування легенево-туберкульозних хворих».

Тоді ж весною 1942 р. з'явилися в київській пресі повідомлення про смерть професорів медичного інституту Г. Іваницького та О. Івакіна.

З 15 червня до 15 липня в інституті відбувалися перевідні екзамени, а з 25 червня почалися випускні іспити. Молодих лікарів (біля дев'яноста осіб) скерували на роботу в ті місцевості України, де бракувало медичної допомоги населенню.

В червні при інституті почали діяти курси вдосконалення лікарів, тривалістю з 1/2 місяці, завданням яких було перекваліфікування молодих “вузьких” спеціалістів на більш універсальних лікарів подібно до “земських”.

З 1-го до 15-го серпня 1942 року проводилися вступні іспити на перший курс усіх трьох факультетів – лікувального, стоматологічного і фармацевтичного. Загальне число студентів медичного інституту досягло 750 осіб.

Проте вже за два місяці 1-го листопада німецька влада оголосила про реорганізацію “колишнього” Київського медичного інституту в “Полімедікум”. Слухачам усіх відділів запропоновано з'явитися в канцелярію інституту (Бульвар Шевченка, 13) для перереєстрації і отримання нових посвідок. Можна припускати, що такий раптовий обмін документів був зв'язаний з якимись порушеннями у їх видачі. Можливо, в інституті видавали посвідки студентів членам підпільних українських організацій, яких переслідувало гестапо, а також тим молодим людям, що ухилялися від примусового набору на роботу в Німеччину. Під кінець року окупанти закрили “Полімедікум”, частину студентів (які не встигли захватитися) відправили на роботу в Німеччину.

Після закриття інституту професори, викладачі, лікарі, які продовжували на його базах